

МИХАЙЛЕНКО О. П.

Білоцерківський державний аграрний університет

ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ У ТЕРМІНОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовано роль і місце трьох типів термінів, росіянізмів, англіцизмів та інтернаціоналізмів, у різних терміносистемах сучасної української мови, здійснено спробу виявити способи й засоби їх можливої заміни українськими відповідниками з урахуванням специфіки української мови.

Ключові слова: термін, росіянізми, англіцизми, інтернаціоналізми, запозичення.

В статье объясняется роль и место трех типов терминов – россиянизмов, англицизмов и интернационализмов – в различных терминотестемах современного украинского языка, была осуществлена попытка выявить способы и методы их возможной замены украинскими эквивалентами согласно специфики украинского языка.

Ключевые слова: термин, россиянизмы, англицизмы, интернационализмы, заимствования.

The article clarifies the role and place of the following three types of terms – Russianisms, Anglicisms, and Internationalisms – in various terminological systems of the present-day Ukrainian Language. An attempt is made to reveal ways and means of their possible substitution by Ukrainian equivalents with due regard to the specificity of the Ukrainian Language.

Key words: term, russianisms, anglicisms, internationalisms, borrowings.

Мета: розкрити питання про те, в якому сенсі можливо вести мову про національну специфіку українського терміна, у яких тематичних чи інших групах назв спеціальних понять вона виявляється, на які рівні мовної структури необхідно звернути особливу увагу, щоб узгодити семантичні й прагматичні вимоги до терміна й не втратити його національномовної специфіки.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю проаналізувати проблеми росіянізму в українській термінології; виявити англіцизми (американізми) у різних терміносистемах і наукове обґрунтування доцільності їх ужитку; з'ясувати роль і місце інтернаціоналізмів та їх національних відповідників у різних терміносистемах.

Росіянізми та англіцизми активно проникають до нової української літературної мови у ХХ столітті – росіянізми починаючи із тридцятих років, англіцизми – після другої світової війни. Їх роль і місце в різноманітних терміносистемах активно почали обговорювати щойно зі здобуттям незалежності.

На позначення слів або словосполук, позичених з російської мови

або побудованих за її взірцями, традиційно використовують термін **русизм**, хоч він неточний, бо утворений не від назви держави Росії, а від етноніма Русь, який значна частина сучасних українців услід за М. Грушевським пов'язує з історією України, а не Росії. Тому доречніше використовувати найменування, похідне від сучасної державної назви росіян, – **росіянізм**. Аналізоване поняття значна частина українців розуміє надто вузько – тільки як мовну одиницю, не зафіксовану в словниках і використовувану в українських текстах зі спеціальною стилістичною метою (Г. Їжакевич) [1:526]. Однак такий підхід не враховує сучасних реалій, особливо пошуків національно-мовної ідентичності серед частини сучасних українських інтелектуалів, і вчених у їх числі.

Дискусії на термінологічних конференціях кінця ХХ – початку ХХІ століття дають змогу зробити висновок, що принаймні певна частина українських дослідників у своїй науковій галузі під росіянізмами розуміє слова, що містять не притаманні сучасній українській літературній мові корені або афікси (суфікси чи префікси), хоч такі лексеми можуть бути широко розповсюджені в будь-якій терміносистемі. Якщо українські терміни навіть поморфемно перекладені з російської, тобто скальковані за російськими взірцями, але їх морфемний склад не суперечить будові українського слова, такі похідники сучасні носії української наукової мови цілковито сприймають і здебільш не обговорюють [2:21].

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви предметних дій з суфіксом *-к(а)*: *ковка, рубка, поліровка, штамповка*. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на *-ння* (*кування, рубання, полірування, штампування*), хоч інколи використовують і похідники іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: *возгонка – узгін, гонки – перегони*. Часто цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомогою суфікса *-ка*, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи ряду немилозвучних слів, як, наприклад, з коренем *роб*: *обробляння, розробляння, перероблення* тощо. Наперекір рекомендаціям назва *обробка* побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Чомусь у поле зору українських інженерів не потрапляє сільськогосподарський термін *обробіток*, що

його можна було б у цьому разі використати. Замість *розробляння стандартів* можна сказати *опрацювання стандартів*. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом *-ка*: *оцінка, перевірка, поведінка*.

Існує тенденція замінити деякі назви найпростіших технічних засобів з суфіксом *-ушк(а)* на українські похідники іншої будови: *ловушка – уловлювач*. Але спроби вживати замість російської *котушки* позиченого з німецької мови слова *шпуля* не підтримано, хоча в тлумачному словнику української мови [3:527] і *шпуля*, і *шпулька* подано без будь-яких стилістичних чи інших обмежників. Не вдається витіснити з технічної термінології поширеного терміна *установка*, хоч у сучасній літературній мові його можуть заступити *устаткування, пристрій, механізм* і напівзабуте слово *устава*.

Фахівці окремих галузей замінюють корені низки російських запозичень. Цікава доля трьох коренів – *плав, скор* і *ключ*, які хоча притаманні як українській, так і російській мовам, але їх словотворчі можливості в обох мовах відрізняються. У науково-технічних текстах продовжують широко вживати похідники від дієслів із коренем *плав*, що можуть означати перехід з одного агрегатного стану в інший (*плавитися*) або технологічну операцію, спрямовану на таку зміну (*плавити*). Окремі дослідники вказують на неукраїнськість такого терміновжитку, бо в нашій мові *віск, сало* чи інша тверда речовина не *плавиться*, а *топиться*. *Плавити* (тобто *сплавляти*) можна дерево по річці. Тому природними українськими відповідниками росіянізмів з названим коренем є похідники з коренем *топ*: *топити, стоп, розтоп* (а не *плавити, сплав, розплав*) [4:394]. Натомість корінь *скор* широко побутує в сучасній літературній мові, зокрема подибуємо його в складі прислівника *скоро*. Мовна ж свідомість деяких українських інтелектуалів, насамперед фізиків і математиків, пов'язує його із широко розповсюдженим російським *ускорением*, наслідком чого стала заміна *прискорення* *пришвидшенням* і зміна кореня в споріднених термінах.

Корінь *ключ* уже давно усунуто з електротехнічних термінів і замінено на *мк(мик)*: не *включати*, а *вмикати*, відповідно не *включити*, а *увімкнути*. Але омонімний корінь широко використовують для називання сторонніх тіл у якомусь середовищі (*включення*), хоч для такого росіянізму легко підібрати український відповідник, наприклад *вкраплення*.

Автори новочасних російсько-українських термінологічних

словників досягли успіхів у виявленні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського *заключение*: це і *укладання* (договору), і *підписання* (пакту), і *ув'язнення*, і *взяття* (в дужки) [5:55], тобто спостерігаємо розходження в перекладі залежно від терміносистеми. Детально описано російські терміни на *-ение*, яким в українській мові відповідають похідники від дієслів доконаного і недоконаного виду (*облучение* – *опромінювання* і *опромінення*). Однак ще й досі нема згоди щодо перекладу окремих багатозначних російських лексем. Математики вирізняють у російському терміні *определение* два значення (1. Означування 2. Числове значення) і перекладають його двома українськими відповідниками – *означення* і *визначення*. Мовознавці ж, які частіше використовують перше значення, поруч із назвою *дефініція* вживають синонім *визначення*, що є семантичною калькою з російського *определение*, хоч традиційно використовують *означення* як назву одного з видів синтаксичних зв'язків. Незважаючи на те, що російський термін *колебание* має близькозвучний український відповідник *коливання*, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати *хитання* й *гойдання*, хоча частіше обмежуються загальною назвою.

Досить велика частина термінокористувачів не відчуває неприродності ряду коренів або афіксів в українських відповідниках російських лексем. Зокрема живцем узято або дещо видозмінено російські терміни в українських назвах *вітка* (рос. *ветвь*), *грунтівка* (рос. *грунтовка*), *витяжка* (рос. *вытяжка*), *повірка* (рос. *поверка*) і ряді інших. Мало хто з фізиків замість *пучок* (*променів*) уживає назву *жмуток*.

Чималу кількість російських лексем, що вийшли поза межі терміносистем і стали загальноживаними словами, українські вчені в межах спеціальної лексики вже не сприймають як росіянізми, хоч для деяких із цих слів в українській мові ще із тридцятих років ХХ століття існують рівноцінні національні або позичені з інших мов відповідники.

Протягом останнього десятиліття активізують корінь *гін* як засіб заміни позиченого з російської *провід*: *водогін* замість *водопровід*, *газогін* – *газопровід*. Однак і надалі поза засягом наукової дискусії перебувають прикметники з позиченим з російської мови терміноелементом – *подібний*, що ними перекладено російські лексеми на *-образный*, *-видный*, *-подобный*. Українська термінотворча традиція

тут інша – замінювати кореневий елемент суфіксом –уват-: *газуватий*, *зіркуватий*, *пилкуватий* (а не *газоподібний*, *зіркоподібний*, *пилкоподібний*) [6]. Інколи російський взірець орієнтує неправильно: *газообразный* – це не *газоподібний*, а просто *газовий* (як у назві агрегатного стану речовини) [7:14].

Отже, системне вивчення росіянізмів у різних терміносистемах необхідне не тільки щоб з'ясувати роль і місце таких слів, а й щоб упорядкувати окремі фрагменти лексичної системи сучасної української літературної мови. Поширеність терміна через значну зросійщеність ряду терміносистем не може бути єдиним критерієм нормотворчих процесів у термінології. На перше місце висувається системотворчий чинник: найбільш придатним для називання спеціального поняття може виявитися не росіянізм чи скалькований термін, а позичена із загальнолітературної мови або спеціально утворена з українських морфем лексема, що здатна творити похідники, забезпечуючи мовне вираження системних понятійних зв'язків.

Англiцизми, себто слова і словосполучення, позичені з англійської мови або утворені за її взірцями, широким потоком ринули в українську мову наприкінці ХХ століття. У науковій сфері вони найбільше вплинули на термінологію гуманітарних наук, менше – природничих. За рахунок англiцизмів значно поповнився склад науково-технічних і спортивних термінів. Такі лексеми все більше стають конкурентами росіянізмів як основного джерела поповнення української лексики, в тому числі й наукової, чужомовними словами.

Англiцизм, як і будь-яке інше позичене слово, доречний, якщо він позначає поняття, що з різних причин ще не назване засобами української мови або в ній відсутній рівновартісний відповідник. Масово проникаючи в нашу мову, коли в ній для позначення багатьох наукових понять існують питомі або позичені терміни, англiцизми витісняють їх без належного опору з боку українських учених. Крім зросійщення, в українського наукового мовного докiлля виникає нова загроза, яку В. Радчук з гiркотою назвав укрлиш, тобто українська iнглиш, український варіант англійської мови.

У літературознавстві запанувала *нарація* і похідні слова (*наратор*, *наративний*), хоча існують термінами *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*. Мовознавці широко застосовують *концепт*, замість *поняття*. Економісти не можуть обійтися без назв учасників ринкових відносин (*брокерів*, *менеджерів*, *дистриб'юторів*), які в наукових текстах можна

замінити відповідно українськими синонімами (*посередник, управлінець, розподілювач* відповідно). У політології розповсюджені англомовні назви *виборців* і похідних від англомовного відповідника українського слова *вибори* (*електорат, електоральні настрої* і навіть *електор*). Жоден футбольний репортаж не може обійтися без *голкіпера, лайнсмена, хавбека* чи *рефері*, хоч українська мова має рівноварті відповідники *воротар, суддя на лінії, півзахисник, суддя*. У журналістиці замість терміна *засоби масової інформації* понад міру поширений англіцизм *мас-медія*. Замість давніших назв освітніх установ *училище, технікум* запровадили англіцизм *коледж*.

Представники наймолодшого й середнього покоління українських учених залюбки використовують модні англомовні замітники загальноновживаних слів: *креативний* замість *творчий*; *латентний* – *прихований, неявний*; *варіабельний* – *змінний*; *інтерація* – *взаємодія* тощо. Почасти це данина моді й сподівання на приховування думки без достатньої глибини проникання в суть аналізованої проблеми, почасти своєрідний науковий жаргон, засіб упізнавання своїх, а нерідко ще й невміння перекласти українською англомовні слова чи словосполучення. В. Радчук уклав список слів-позичок, серед яких переважають англіцизми, що піддаються перекладу питомою або давніше позиченою лексикою (подано за абеткою): *андеграунд* – *підпілля*; *аплікант* і *аплікація* – *заявник* і *заява*; *бігборд* – *панно, стенд*; *бізнес-ланч* – *діловий обід*; *бренд* – *гатунок*; *генерація* – *покоління*; *дайджест* – *оглядовий збірник*; *джек-пот* – *найвища сума виграшу*; *екзит-пол* – *опитування на виході*; *інтенція* – *намір, задум*; *маркетинг* – *збут, вивчення ринку*; *кастинг* – *конкурсний відбір*; *котон* – *бавовна*; *памперс* – *підгузник*; *плейєр* – *програвач*; *скейт-борд* – *дошка-самокат*; *прайс-лист* – *цінник*; *пресинг* – *тиск, натиск*; *провайдер* – *постачальник*; *промоція* і *промоушн* – *заохочення, сприяння, підтримка, допомога*; *респектувати* – *шанувати*; *рецепція* – *сприйняття*; *спічрайтер* – *складач промов*; *суїцид* – *самогубство* та ін. А до варваризму *імплементация*, на думку вченого, можна підібрати понад 30 українських відповідників, серед них: *впровадження, запровадження, втілення, втілення в життя, введення, введення в діло, виконання, здійснення, проведення в життя, перетворення в дійсність, перетворення в життя, реалізація, матеріалізація, справдження, звершення, вживляння, законодавче запровадження, законодавче утвердження, введення в (законодавчу) практику, надання чинності, набуття чинності, узаконення, внесення*

змін (до закону), внесення поправок, перегляд (закону) [8:26].

Англійська мова, очевидно, активізувала в українській термін *дискурс*, який проник в термінологію різних гуманітарних наук, маючи загальне значення “сукупність висловлювань на певну тему” (*дискурс модернізму, філософський дискурс, політичний дискурс* тощо). Зрештою, найновіший двотомний англо-український словник М. І. Балл фіксує аж 4 значення іменника “*дискурс*” в англійській мові й відповідно чотири способи його перекладу: 1) лекція; промова, слово, доповідь ... ; 2) трактат; міркування; 3) розмова, бесіда; 4) здатність доводити; обґрунтування [9:300].

Упорядники української науково-технічної термінології ще не виробили концепції, як позичати найменування найновіших технічних засобів, пов’язаних з комп’ютерними технологіями. Тим часом англійські терміни *макрос, опція, принтер, сайт, сервер, сервіс, файл, утиліта* та багато інших, значну частину яких можна без втрат перекласти українською, щодня проникають у свідомість усе масовішого користувача комп’ютерної техніки.

Берегти українське мовне докільля сьогодні означає не тільки шукати способів і засобів уникати російськомовних термінів. Великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце у світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова й вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера.

Інтернаціоналізмами зазвичай називають спільні слова або словосполучення в близьких за походженням або географічним розташуванням мовах. Українська мова належить до європейської мовної зони, основу інтернаціоналізмів якої становлять грецькі або латинські корені, хоч інтернаціоналізмом у цьому ареалі може стати й назва, утворена на ґрунті будь-якої іншої європейської мови, що проникла в неблизькоспоріднені мови.

Протягом ХХ століття в різні терміносистеми нової української мови увійшла величезна кількість поширених у західноєвропейських мовах термінів. На українському мовному ґрунті вони нерідко ставали єдиними назвами спеціальних наукових понять, що забезпечувало одну з найважливіших властивостей терміна – однозначну відповідність наукового поняття і його найменування.

Проте прагматичний підхід до терміна як такого, що вказує тільки на поняття, вступає в суперечність із фундаментальними засадами набування знань, основу яких становить думка про те, що найлегше й найприродніше людина формує знання й пізнає світ засобами рідної мови. Тому перед упорядниками різноманітних терміносистем української мови після національно-визвольних змагань 1918–20-их років постало нелегке завдання органічно вписати міжнародну термінолексику в систему тогочасної української літературної мови, щоб українська наукова мова ставала не тільки засобом спілкування між ученими певної галузі, а й виконувала роль найприроднішого розповсюджувача й популяризатора наукових знань серед широких кіл українців, що неможливо було здійснити без добору національних відповідників до низки міжнародних термінів. У зв'язку з цим протягом 20-их років ХХ ст. терміни-інтернаціоналізми засвоювали *п'ятьма способами*:

1) позичання без перекладу (найбільш поширений спосіб): *автоколіматор, агрегат, адсорбція, блок, болометр, поляризація*;

2) заміна міжнародного терміна національним відповідником (рідко): *двочлен* (замість *біном*), *куля* (*сфера*), *сустав* (*шарнір*), *стояк* (*штатив*);

3) розташування національного відповідника перед інтернаціоналізмом, що, очевидно, свідчило про надавання переваги першому: *чинник, агент; кружало, диск; мірило, масштаб; чоло хвилі, фронт хвилі*;

4) розташування новоствореного національного відповідника після міжнародного терміна: *абсорбція, вбирання; абсорбціометр, вбиромір; адгезія, прилипність; біфіляр, двонитник; вібратор, коливальник; дисперсія, світлорозсів; монохорд, однострун; телеметрія, далекоміряння*;

5) узгодження правопису ряду термінів (*магнет, хемія*) і їх роду (*атмоліза, аналіза, анода еліпса, катода, фотоліза*) із західноєвропейськими мовними взірцями, а не поширеними на той час формами російської мови (рос. *магнит, химия; атмоллиз, анализ, анод, эллипсис, катод, фотоллиз*) [10:30].

Деякі українські учені погоджуються змінити зовнішню форму окремих інтернаціоналізмів (замість *хімія* писати *хемія*, замість *магніт* – *магнет* або уживати літеру *г* на місці етимологічного *г* чи дифтонги *аи, іа, іо* передавати в українських термінах як *ав, ія, й*, а не *ау, іа, іо* (*агент*,

авдитор, діаграма, йон, а не агент, аудитор, діаграма, іон). Однак велике число дослідників дотримується засвоєних ще в радянські часи правописних звичок і вперто не бажає жодних змін у міжнародній термінології, що її засвоїла українська мова згідно зі сталінськими вказівками.

Дискусій про національні відповідники міжнародних термінів наразі не ведуть. Хіба що укладачі деяких словників, що знають термінологічні традиції української мови, у своїх переважно двомовних (здебільшого російсько-українських) або багатомовних термінних словниках ставлять українські відповідники міжнародних термінів на друге місце.

Тим часом питомі синоніми вкрай необхідні насамперед у трьох сферах: навчальному процесі на всіх його рівнях (школа – вищий навчальний заклад – підвищення кваліфікації чи перекваліфікація), популяризації досягнень науки і техніки, а також у суто наукових текстах, щоб витлумачити значення терміна чи, уникаючи повторів, урізноманітити виклад. Хоча семантичний обсяг багатьох назв спеціальних понять, виражених інтернаціоналізмами, та їх національних відповідників часто не збігається (пор.: *абсорбція* – вбирання всім тілом, а не просто *вбирання*), однак у тих контекстах, де немає потреби точно вказувати на предмет, процес чи явище і де термін може детермінологізуватись, перекладені найменування стають у великій пригоді.

Досить часто сперечаються про способи засвоєння прикметників-інтернаціоналізмів [11:224]. У низці похідників позичені суфікси семантично порожні, тому без них можна обійтися і додавати український суфікс *-н-* не до прикметникового суфікса, а до кореня: *функція* – *функційний*, але *функціонал* – *функціональний*; *диференціювати* – *диференційний*, але *диференціал* – *диференціальний*, *гармонійний* і *гармонічний* (з різними значеннями). Неоднакова сполучуваність різносуфіксальних пар служить засобом чіткішого значенневого розрізнювання названих паронімів. Наприклад, *гармонійний* означає “злагоджений, милозвучний, стрункий” (*гармонійний спів, гармонійні відносини*), а *гармонічний* – “той, що стосується гармоніки” (*гармонічний ряд*).

Відновлено деякі прикметники, утворені від термінів-інтернаціоналізмів за допомогою українського суфікса *-ов-*: *процесовий, тритомовий*. Однак такий засуджений у 30-ті роки ХХ ст. національний

замінник іншомовних суфіксів реабілітовано не до кінця: давно відомі утвори від інтернаціоналізмів *атомовий, спортовий, призмовий* та інші прикметники такого типу й до сьогодні старанно замінюють ближчими до російської *атомний, спортивний, призматичний* тощо.

Іноді можна усунути цілий корінь, наприклад, у все більше поширюваному замість *термінологічний* прикметнику *термінний* (*термінна лексика, термінний словник*); обидва слова є пароніми (перший указує на відношення до терміна, а другий – до термінології). Однак такий терміновжиток сприймають не всі термінокористувачі.

Ще один цікавий приклад усування міжнародного суфікса – це додавання українського дієслівного суфікса *-ува-* безпосередньо до кореня, усуваючи міжнародний терміноелемент – суфікс *-из-/-із-*: *каналувати* (а не *каналізувати*), *стандартувати* (а не *стандартизувати*) або інший суфікс *кондиціювати* (а не *кондиціонувати*).

Як підсумок, можна сказати, що зроблено деякі кроки на шляху до повернення інтернаціоналізмам питомих українських рис. Але майже непорушним залишається русифікаційний вплив в українській мові загалом, і в термінології зокрема: не існує інтернаціоналізмів, яких немає в російській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Англо-український словник* / [склав М. Балла]. – К. : Освіта, 1996. – Т. I : А–М. – 942 с.
2. *Рожанківський Р.* Зведення правил унормування української фахової мови / Р. Рожанківський // *Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2002. – № 453 : Проблеми української термінології. – С. 203–209.
3. *Словник української мови* : [в 11-ти т.] – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 1125 с.
4. *Російсько-український словник складної лексики*. – К. : Видав. центр “Академія”, 1998. – 1074 с.
5. *Войналович О.* Російсько-український словник наукової і технічної мови. Термінологія процесових понять / О. Войналович, В. Моргунюк. – К. : Вирий, 1997. – 945 с.
6. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. – К. : “К.І.С”, 2004. – 592 с.
7. *Словник фізичної термінології (Проект)* / Зредагував В. Фаворський. – Харків, 1932. – 965 с.
8. *Радчук В.* Плекаємо укрлиш ... Для кого? / Віталій Радчук // *Урок української*. – 2003. – № 8–9. – С. 26–30.
9. *Українська мова* : [енциклопедія]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.
10. *Радчук В.* Плекаємо укрлиш ... Для кого? / Віталій Радчук // *Урок української*. – 2003. – № 8–9. – С. 26–30.
11. *Кочерга О.* Проблема прикметника в науковій термінології / О. Кочерга // *Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2002. – № 453 : Проблеми української термінології. – С. 224–227.